

HELG

INNSENDT

Denne artikkelen er ikke skrevet av en journalist i Agderposten, og er derfor ikke fri og uavhengig journalistikk. Artikkelen er i sin helhet laget av en ekstern bidragsyter. Vi har funnet innholdet interessant for våre lesere, og publiserer det derfor redigert og tilrettelagt av redaksjonen. Det betales ikke honorar for slike artikler.

Prestene i Agder vend

Under krigen foregikk det en intens kirkekamp på Agder, en kamp som hittil har vært forholdsvis lite utforsket i norsk historieskrivning. Det som sto på spill, var intet mindre enn kirkens renommé. Faktisk var det slik at ingen andre fylker kunne vise til så få Quisling-lojale prester som Agder-fylkene.

Den konflikten som i krigsårene fant sted mellom NS-regimet og den norske geistligheten, både på Agder og andre steder i landet, er en viktig del av vår okkupasjonshistorie. Det er kort og godt historien om en vellykket ikkevoldelig motstandskamp mot et brutalt regime. Det spesielle ved Agder i den sammenheng, er at Nasjonal Samling ikke maktet å få kontroll over presteskaper. Mens 60 av i alt 700 prester på landsbasis valgte å støtte Quisling, var bare to av prestene på Agder lojale overfor regimet i de første krigsårene. Og det skulle bli færre. Den ene av dem meldte seg ut av partiet. Den andre flyttet ut av fylket. De siste krigsårene måtte NS-kirken på Agder nøye seg med ulovlig tilsatte prester uten tilfredsstillende teologiske kvalifikasjoner.

Nazifiseringen av kirken

Konfliktene mellom kirken og Quislings regime bygde seg gradvis opp i løpet av okkupasjonstiden. I og for seg kan en si at kirkekampen startet allerede 25. september 1940, da Josef Terboven oppnevnte Ragnar Skancke som kommissarisk statsråd for kirke og utdanning. Den tiltakende nazifiseringen, men også motstanden mot denne, ble tydeligere i tiden som fulgte.

Fra første stund sto oslobiskop Eivind Berggrav sentralt i kirkekampen, solid støttet av biskopen på Agder, James Maroni. Sammen var de viktige drivkrefter bak det såkalte hyrdebrevet som ble lest opp i de fleste kirker i februar 1941, der prestene markerte at rettssikkerheten ikke lenger rådet i landet. Kirken var på det tidspunktet den kanskje viktigste gjenværende forsvareren for rettssikkerheten, etter at dommerne i høyesterett hadde nedlagt sine embeter i desember 1940. NS-regimet vurderte hyrdebrevaksjonen som en statsfiendtlig handling.

I juni 1941 ble biskopene James Maroni og Johan Støren avsatt av kirkemi-

FAKTA

I ET HISTORISK LYS

► Under denne vignetten skriver historikere og andre fagfolk på Agder om spørsmål de brenner for. Spalten er et samarbeid mellom Aust-Agder museum og arkiv, HIFO Agder og Agderposten.

► Har du tips og ideer kontakt oss på e-post: kristoffer.vadum@aama.no eller redaksjonen@agderposten.no

nisteren. De hadde begge fylt 65 år, og kunne etter de nye forordningene gis avskjed. NS-regimets plan var nemlig å få utnevnt to NS-lojale biskoper. Planen falt imidlertid ikke heldig ut. Rikskommissar Josef Terboven ble nemlig rasende da han fikk høre om dette, og omgjorde beslutningen. Å avsette to biskoper samsvarte ikke med tyskernes interesser på dette tidspunktet, ettersom de nettopp hadde gått til angrep på Sovjetunionen. Tyskerne var ikke tjent med en ny oppblussing av kirkekampen.

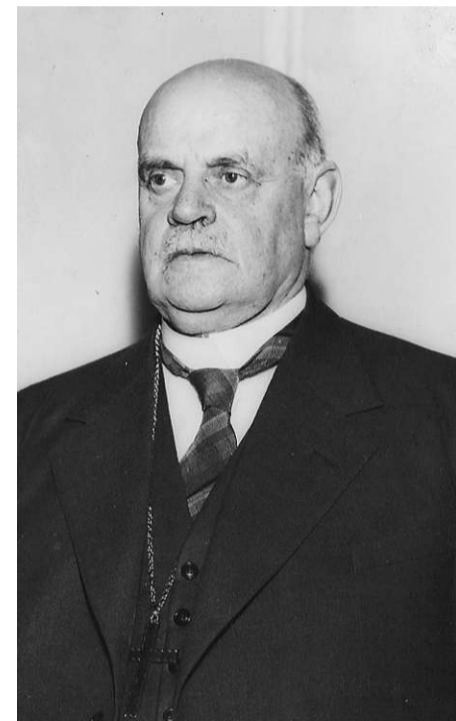
Kirkekampens høydepunkt

I februar 1942 la biskopene over hele landet ned embetene sine og startet arbeidet med bekjennelsesskriftet Kirkens grunn, som dannet grunnlaget for at nesten alle prestene la ned embetene i påsken 1942. Som tidligere ville prestene holde gudstjenester og forvalte sakramentene, men de ville ikke ta imot lønn fra staten eller utføre embetsplikter som brudevigsler og føring av kirkebøker. De nekte å ha noen som helst forbindelse med Quislings biskoper; de forholdt seg til de rettmessige, men avsatte bisko-

BISPEORDINASJON: Bispeordinasjon av Ludvig Zwilgmeyer (Skien) og Lars Frøyland (Oslo) (Hammerfest), Georg Falck-Hansen (Hamar), Hans Olav Hagen (Oslo), Ole J. Kvasnes (Stavanger) ordinator. (Ikke på bildet).

...dte Quisling ryggen

SENTRAL SKIKKELSE: James Maroni (1873-1957), biskop på Agder 1930-1947). Under krigen var han en sentral skikkelse i kampen mot nazismen.

FOTO: UKJENT / OSLO MUSEUM

28. juni 1942 i Vår Frelzers Kirke. F.v. sogneprest Sigurd Haga (Øvre Rendal), konstituerte biskoper Dagfinn Zwilgmeyer (Bergen) Jørgen Sivertsen og de to ordinandene, Ludvig Daae Zwilgmeyer og Lars Frøyland. Konstituert biskop, domprost i Nidarosdomen, Einar Lothe, Trondheim var

FOTO: AAGE KIHLE / NTB SCANPIX

pene.

NS-regimet avvirket Agder som eget bispedømme. Aust-Agder ble lagt til det nyopprettede bispedømmet i Skien, mens Vest-Agder ble overført til Stavanger. På den måten fikk NS-biskopen Ludvig Daae Zwilgmeyer ansvar for Aust-Agder, mens NS-biskop Ole Johan Kvasnes overtok Vest-Agder. I praksis forble de fleste prestene på Agder imidlertid lojale overfor James Maroni.

At mer enn 90 prosent av prestene kuttet forbindelsen med staten, var et stort prestesjenerlag for Quisling som på dette tidspunktet nettopp hadde overtatt som ministerpresident. Nok en gang vurderte han prestenes aksjoner som statsfiendtlige handlinger og truet med de alvorligste straffereaksjoner. Han ville ha Eivind Berggrav tiltalt for høyforræderi og idømt dødsstraff, men tyskerne var heller ikke denne gang interessert i at konflikten skulle eskalere. På samme tid hadde nemlig lærerne og foreldrene reist seg til kamp mot forsøkene på å nazifisere skoleverket. Quisling var i ferd med å miste kontroll over den politiske utviklingen. Hans planer om å opprette et riksting, skulle snart falle i grus. Quisling beholdt makten fordi Adolf Hitler ønsket det. Terboven vurderte Quisling som uskikket til å være statsleder.

HELG

INTENS KAMP: Det var i Øyestad den mest intense kirkekampen skulle utspille seg i tiden etter at de fleste prestene hadde lagt ned embetene. Da stillingen som sogneprest i Øyestad stod ledig sommeren 1942, benyttet NS-regimet anledningen til å sette inn den ulovlig ordinerte presten, tidligere vaktmester i en pinsemenighet. Kirkeopposisjonen sendte da presten Knut Strandskogen til menigheten, men han ble ganske raskt utvist fra fylket. Lekmannspresten var i flere år sentrum for uroen i menigheten, han talte for en håndfull kirkegjengere og forlot Øyestad etter to års virke. Da hadde den mest intense kirkekampen forflyttet seg til Trefoldighet menighet.

FOTO: KARL RAGNAR GJERTSEN / WIKIMEDIA COMMONS

Prestisjenederlag for NS

Da folk fikk høre at sognepresten på Tromøy hadde meldt seg inn i NS, førte det til stort frafall i menigheten. Han var riktignok ikke ansett for å være fanatisk, men et medlemskap i NS var god nok grunn til at kirkefolket holdt avstand. Etter hvert flyttet han ut av fylket. I Herefoss var sognepresten Christian Hansteen fortsatt NS-medlem og dessuten svoger til propagandaminister Gulbrand Lunde. Christian var egentlig Quisling-regimets favoritt til å bekle biskopstillingen på Agder. Etter en samtale med James Maroni i februar 1942, avsto han imidlertid tilbudet. Senere meldte han seg ut av NS. Da Gulbrand og Marie Lunde døde, overtok han omsorgen for deres to barn og fikk stilling som sogneprest i Oslo. Men med dette hadde han også bestemt seg for å gå i en helt annen retning. Han steg opp på talerstolen i Uranienborg kirke 7. februar 1943 og bekjente at han angret dypt på at han hadde skadet kirken ved ikke tidligere å legge ned embetet. Han sluttet seg dermed til kirkeopposisjonen. Det var et enormt prestisjenederlag for NS-kirken.

Støttepunkter på Agder

Det var to svært ulike personligheter som skulle regjere i et fiendtlig innstilt kirkelandskap på Agder. Mens NS-biskop Ole Johan Kvasnes ble ansett for å være aggressiv i sin iver etter å tukte motstandsprester i Rogaland, inntok NS-biskop Ludvig Zwiilmeyer en mykere holdning i Aust-Agder og Telemark.

Kvasnes vek ikke en tomme i konfrontasjonen med motstandsprestene og støttet Quisling-regimet helt til det brøt sammen. Zwiilmeyer var hele tiden inn-

stilt på å forhandle med motstanderne og må regnes som en av de mest moderate i bispekollegiet. Selv om Vest-Agder falt inn under Kvasnes ansvarsområde, fikk prestene lite føling med ham ettersom han hadde mer enn nok med å takle problemene i sitt eget hjemfylke. Uansett hadde han ikke en eneste NS-lojal prest å støtte seg til i Vest-Agder.

Like dårlig skulle det gå i Aust-Agder etter at Hansteen og sognepresten på Tromøy hadde forlatt fylket. Fra da av måtte Zwiilmeyer støtte seg til de såkalte lekmannsprestene. Både tidligere baptister, pinsevenner og metodister ble prestevigsløst. De møtte forakt og motstand overalt. Zwiilmeyer forsøkte uten hell å få den lokale lekmannspresten til å innta en smidigere holdning overfor kirkeopposisjonen. Det roet seg noe da denne forlot Øyestad høsten 1944. Den mest intense kirkekampen hadde da forflyttet seg til Trefoldighet menighet som siden høsten 1943 hadde fått innsett en lekmannsprest. Da hadde sognepresten i Trefoldighet menighet, Kristen Løken, lenge markert seg som en innbitt motstander av NS-regimet. Han ble etter hvert utvist og internert i den såkalte prestekolonien i Lillehammer.

Kontorvisitaser

Da kirkedepartementet hørte rykter om at motstandsprestene ikke lenger førte kirkebøkene, ble NS-biskopene pålagt å foreta såkalte kontorvisitaser. I november 1942 foretok Ludvig Zwiilmeyer tilsyn i tre kirker i Arendal prosti. Kristen Løken i Trefoldighet menighet ville bare ta imot Zwiilmeyer hvis han hadde med seg en skriftlig fullmakt fra James Maroni. Det var jo helt urealistisk, og Zwiilmeyer

BISPESAMMENKOMST: Norske biskoper under en sammenkomst i Gudbrandsdalen sommeren 1942.

meyer valgte å alliere seg med en politibetjent som hadde med seg en skriftlig fullmakt fra politimesteren. Motvillig overleverte Kristen Løken kirkebøkene til politibetjenten og sikret seg en skriftlig erklæring om at bøkene ble utlevert mot hans ønske og under protest.

Ludvig Zwiilmeyer møtte den samme motstanden hos sogneprestene Olaf Reinhardt Sagedahl på Hisøy og Halvor Bernhard Sigurdson i Barbu. Før han

troppet opp hos sistnevnte, kontaktet han ekspedisjonssjef Sigmund Feyling med tanke på å slippe å foreta slike opprørende tilsyn. Det kom ikke på tale, og han måtte derfor foreta kontorvisitas også i Barbu og Hisøy kirker. De andre NS-biskopene møtte de samme problemene overalt og etter hvert opphørte ordningen.

Lov om menighetsråd

1941. F.v. biskopene Johan Støren, Eivind Berggrav, Andreas Fleischer, Henrik Greve Hille, Gabriel Skagestad, James Maroni og Wollert Krohn-Han-
FOTO: UKJENT / NTB SCANPIX

Den mest omstridte nyordningen var loven om de nye menighetsrådene. Den bygde på førerprinsippet, der sognepresten skulle være den suverene lederen. Ordfører og NS-biskop oppnevnte hvert sitt medlem. Men til tross for at de gamle menighetsrådene ble besluttet nedlagt, fortsatt de som før. Det var kun i menigheter der det var en NS-prest at de nye menighetsrådene fikk en viss betydning.

Stavangerbiskopen Kvasnes hadde store problemer med å finne lojale folk til å bemanne de nye menighetsrådene i Vest-Agder. I en av de indre bygdene henvendte han seg først til ordføreren, men han nektet. Deretter kontaktet han varaordføreren som også nektet. Han svarte at han ikke delte kirkens tro, og det ville bli oppfattet som blasfemi hvis han gikk inn i menighetsrådet. Han hadde dessuten dårlig helse, og han skulle

snart gå av med pensjon. Kvasnes ga seg ikke så lett og ville ikke uten videre godta disse grunnene. Han anmodet på nytt varaordføreren om å fungere inn til han fant en habil og villig mann. Til slutt truet Kvasnes med at han i motsatt fall ville innberette forholdet til departementet. Sannsynligvis lyktes det aldri Kvasnes å få etablert noe fungerende menighetsråd i denne eller andre bygder i Vest-Agder. Stort bedre gikk det ikke i

Aust-Agder, men her var det altså Ludvig Zwilgmeyer som regjerte.

Løfter om kyr

I praksis viste det seg at de nye menighetsrådene var dømt til å mislykkes fordi de ikke hadde prester med seg som loven forutsatte, og fordi de ikke hadde noen menigheter bak seg. Ekspedisjonssjef Sigmund Feyling, den faktiske «kirkeministeren», forsøkte ved flere anledninger å overtale prester han kjente til å overta prestekall som ikke var betjent av lojale prester. Han kontaktet den kjente døvepresten i Stavanger, Mauritz Andreas Brekke, og tilbød ham et prestekall på Sørlandet. Med dette skulle det følge tjue kyr, fire hester, mange sauer og en deilig prestegård. Motstandspresten Brekke hørte tålmodig på og spurte så: «Si meg – følger der menighet med?» Nei. Det var det det ikke gjorde.

Rettsoppgjøret

I alt var det elleve prester som måtte stå til ansvar for sitt virke som NS-biskop under krigen. De som ble tiltalt, ble dømt som landsforrædere. Av helsemessige årsaker falt det ikke dom mot to av biskopene. Den ene var Stavangerbiskopen Ole Johan Kvasnes. Derimot ble brødrene Dagfinn og Ludvig Zwilgmeyer idømt straff. Dagfinn, NS-biskop både i Bergen og på Hamar, fikk den laveste straffen av dem alle ettersom han hadde tatt avstand fra Quisling-regimets kirkepolitikk i august 1943. Da mente han at kirken var i ferd med å nazifiseres. Han var i tillegg motstander av regimets jødepolitikk. Han vendte tilbake til sin barndoms by, Arendal, der han og kona fikk timelærerstilling ved gymnaset. I mange år kjempet han for å få presterettighetene tilbake. Det oppnådde han i 1959 som den eneste av NS-biskopene.

Ludvig Zwilgmeyer ble også mildt bedømt. Det er grunn for å tro at også han vurderte å trekke seg som biskop ettersom han så klart erkjente at kirkepolitikken var forfeilet. Uansett innså han raskt at det var liten grunn for NS-kirken i Aust-Agder. Forholdene i Vest-Agder var like begrederlige. Ingen andre fylker kan vise til så laber interesse for NS-kirken som den man finner blant prestene på Agder under krigen.

Geir Thorsdahl, frilans-historiker som i flere år har hatt tilholdssted på KUBEN, Aust-Agder museum og arkiv.

Kilder:

Heiene, Gunnar. Eivind Berggrav. Universitetsforlaget. 1992.

Hjellset, Jan Erik. Kirkekampen i Øyestad. Mastergradsavhandling, 2011.

Masdalen, Kjell-Olav. Agders historie. 1920-1945. Kristiansand 1991.

Støylen, Kåre. Vår kirke i sør, Kristiansand 1984.